

** Для поховань, розкопаних в 1947—1951 рр., чисельник визначає номер, а знаменник — рік розкопок. Під шифром Р-2/47 маємо на увазі поховання дитини (?) з другого розкопу 1947 р.

⁴ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., с. 175.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ I. László. Etudes archéologiques sur l'histoire de société des Avars.— Archaeologia Hungarica, s. n., v. XXXIV. Budapest, 1955.

⁸ Т. Г. Мовша. Памятники выхватинского типа, с. 30 і далі.

⁹ А. М. Мандельштам. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане.— МИА, 145. Л., 1966, с. 88 і далі.

¹⁰ Т. Г. Мовша. Періодизація і хронологія..., с. 5.

¹¹ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения.— Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. Кишинев, 1960, с. 60 і далі.

¹² Н. М. Виноградова, В. С. Бейлекчи, П. П. Бурня. Раскопки трипольского поселения в Старом Орхее.— Археологические исследования в Молдавии (1972 г.). Кишинев, 1974, с. 68.

¹³ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях..., с. 72.

¹⁴ Б. А. Колчин. Интеграция наук и археология.— Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 36; Ю. М. Бородай, Ю. Ж. Келле, Е. Г. Плимак. Наследие К. Маркса и некоторые методологические проблемы исследования докапиталистических обществ и генезиса капитализма.— Принципы историзма в познании социальных явлений. М., 1972, с. 75.

¹⁵ В. Р. Кабо. Погребальная обрядность первобытного общества и ее связь с социальными отношениями и идеологией.— Тези доповіді на семінарі «Соціальна інтерпретація даних поховань та могильників» у Ленінграді в 1971 р.

¹⁶ T. S. Passek. La céramique tripolienne.— ИГАИМК, вып. 122, М.—Л., 1935.

¹⁷ В. Г. Збеневич. Хронологія пізнього Трипілля.— Археологія, вип. 7, с. 3—25.

¹⁸ Я. С. Улицкий. Демографическое понятие поколения.— Проблемы демографической статистики. М., 1959, с. 19—56.

¹⁹ М. С. Великанова. Вказ. праця, с. 211.

В. А. ДЕРГАЧЕВ

Классификация керамики и относительная хронология погребений Выхватинского могильника

Резюме

Статья посвящена классификации и систематизации материалов хорошо известного позднетрипольского могильника у с. Выхватинцы. Основная задача автора — разработка внутренней хронологии могильника. В связи с этим рассматриваются некоторые методические вопросы, суть которых сводится к определению хронологических показателей. Для Выхватинского могильника таким показателем является керамика.

Применение статистико-комбинаторного метода позволяет выделить для могильника четыре группы погребений, которые интерпретируются как хронологические горизонты с характерным набором форм и орнаментов керамики, определенной позиционностью на территории могильника и определенным процентным соотношением различных технологических групп сосудов. Продолжительность существования каждого горизонта составляет ориентировочно одно-два поколения, а время функционирования могильника приблизительно 135±15 лет.

М. В. СКРЖИНСЬКА

Значення «Природничої історії» Плінія для вивчення Північного Причорномор'я

Ἡ ἐπιχθίλιος παιδεία — так греки називали коло знань, які становили загальну освіту громадянина. З цього сполучення слів походить термін «енциклопедія». Вперше в близькому до сучасного значенні слово «енциклопедія» застосував Пліній Старший (24—79 рр. н. е.), назвавши так «Природничу історію»¹, єдину з його праць, що збереглась. Учений,

письменник і визначний політичний діяч, Пліній першим спробував в одному грандіозному творі висвітлити всю історію природи: подав нариси астрономії й фізики, географії та етнографії, ботаніки, зоології і медицини, описав неорганічну природу і її пристосування до потреб людини². Для створення «Природничої історії» Пліній, за власним визнанням, прочитав понад 2 тис. томів, відібрав близько 20 тис. фактів, ознайомився з працями 146 римських та 327 грецьких письменників, які майже не збереглися до нашого часу.

Як і автори сучасних енциклопедій, Пліній вважав свою працю довідником з різних галузей знань: читач повинен знайомитися з нею не підряд, а звертатися лише до питань, що його цікавлять³.

У пропонованій статті ми використаємо ті частини «Природничої історії», що стосуються минулого нашої Батьківщини. Пліній знайомить нас лише з південними областями Європейської частини СРСР і подає окремі відомості про деякі азійські райони нашої країни. Свідчення Плінія про Північне Причорномор'я мають велике наукове значення, незважаючи на те, що воно багато разів описувалось у творах античних авторів. Остання обставина пояснюється тим, що, починаючи з VI ст. до н. е., на берегах Чорного моря існували давньогрецькі колонії, а пізніше, з I ст. до н. е., туди поширювався римський вплив. Частина північнопричорноморських областей деякий час входила до складу римських провінцій, а інші землі перебували під постійним контролем Риму.

«Природнича історія» складена з досить численних і різноманітних свідочств: відомості різних грецьких авторів, починаючи з давніх іонійських географів VI—V ст. до н. е. і закінчуючи авторами пізнього еллінізму, поєднуються з повідомленнями сучасників Плінія. Але переходи від одного джерела до іншого далеко не завжди відзначені складачем енциклопедії, тому сучасним ученим виявляється надзвичайно важко розплутати міцний вузол цих різночасових даних.

Компілятивний характер «Природничої історії», не досить критичне ставлення Плінія до своїх джерел, сухість викладу, яка особливо впадає у вічі в книгах, присвячених географії,— зумовили порівняно незначну зацікавленість вчених-античників у географічних книгах Плінія⁴. І у вітчизняній історіографії відсутнє спеціальне дослідження не лише всієї географії Плінія, а й того, що дає його праця для вивчення минулого нашої країни. Відомо, що у «Природничій історії» збереглося багато унікальних записів про різноманітні знання давнини. Повною мірою це стосується і повідомлень нашого автора про Північне Причорномор'я. Нижче ми спробуємо показати, наскільки важливим і цікавим є аналіз подібних свідчень, обґрунтувати думку, за якою деякі північнопричорноморські землі Пліній описував не лише за даними різних, часом досить давніх географічних творів, а й згідно з живими розповідями своїх сучасників.

Біографія Плінія добре відома⁵, тому можна з впевненістю сказати, що він ніколи не бував на берегах Чорного моря. Здобувши прекрасну освіту в Римі, Пліній провів багато років на військовій службі, головним чином у тогочасній Германії. Він був офіцером армії, якою командував Корбулон — талановитий полководець свого часу. Певний час його товаришем по зброї був майбутній імператор Тіт. Згодом Пліній присвятив йому свою найбільшу працю «Природничу історію».

Напевне, з часів служби у Германії виникла дружба Плінія з сім'єю майбутньої імператорської фамілії Флавіїв, за правління яких особливо успішно розвивалась кар'єра Плінія на цивільній службі. Його послали як імператорського прокуратора спочатку до Нарбонської Галлії, потім до Ближньої Іспанії і нарешті призначили префектом флоту в Мізені, де з часів Августа була одна з головних стоянок римського флоту. Од-

ночасно Пліній входив до кола так званих друзів імператора, з якими той щоденно радився у державних справах. Щоранку Пліній прямував на раду до імператора. Там, зокрема, розглядалися питання і про дальні провінції, про території, які контролювались Римом, про їхніх сусідів і, зокрема, про Північне Причорномор'я, де в той час уже стояли римські гарнізони.

Відкривається можливість для припущення щодо особистого знайомства Плінія з рядом осіб, які керували воєнними і політичними операціями на берегах Понта в середині I ст. н. е. Але перш ніж обґрунтувати це припущення, коротко нагадаємо історію поширення римських впливів у Північному Причорномор'ї.

Підкорення римському пануванню берегів Чорного моря спочатку йшло двома різними шляхами. З одного боку, цей процес був пов'язаний з прагненням Риму поставити під свою владу всі елліністичні держави Сходу. Маємо на увазі, головним чином, боротьбу Риму з Мітрідатом Євпатором і його наступниками, які після втрати Понтійського царства зробили з 65 р. н. е. своєю резиденцією Пантікапей. З другого боку, Рим систематично намагався розширити свої володіння на північ від Дунаю, з яким межувала його провінція Мезія⁶.

Ще Цезар, а потім Август і його полководець Агріппа вжили ряд заходів до поширення впливу Риму на Боспорське царство. Вони збирались використати його для цілей широкої завойовницької східної політики: адже війни з Мітрідатом Євпатором (89—64 рр. до н. е.) показали, наскільки важливими були північні береги Чорного моря для сильного ворога римлян на Сході.

Невдачі Августа на Рейні й Дунаї, а потім прагнення його наступника Тіберія лише стабілізувати існуючі кордони примусили римлян на деякий час виключити Північне Причорномор'я з сфери інтересів їх зовнішньої політики. Однак за Клавдія становище змінилось. За роки його правління була утворена провінція Мезія, і римляни на Дунаї стали безпосередніми сусідами сарматських племен. Римський уряд вважав за корисне мати в тилу цих войовничих сусідів опору на північному узбережжі Чорного моря, тому він спробував знову підкорити своєму впливові боспорського царя Мітрідата, нащадка Мітрідата Євпатора. Проте, як і його відомий предок, Мітрідат не бажав ні в чому коритися Римові. Тоді римляни знайшли більш податливу людину, брата Мітрідата, Котіса, оголосили його законним царем Боспора і послали йому на допомогу з Мезії військовий загін під командуванням Дідія Галла. Так, у 45 р. н. е. частини римської армії вперше з'явилися у Криму.

Мітрідат чинив стійкий опір, спираючись на сили дружніх йому племен дандаріїв і сіраків. Зазнавши поразки, він знайшов притулок у царя племені аорсів Євнона. Останній погодився видати римлянам Мітрідата за умови, що йому збережуть життя. Внаслідок цього боспорський цар оселився в Римі як полонений і жив там до 68 р. Його стратили за наказом імператора Гальби за участь у змові Німфідія, який після смерті Нерона претендував на імператорську владу⁷.

У Римі Пліній розмовляв з царем-вигнанцем про його батьківщину і використав розповіді Мітрідата при описі північно-східних берегів Понта Евксінського. Одного разу Пліній посилається на розмову з Мітрідатом: «До савроматів за імператора Клавдія втік Мітрідат; він повідомив⁸ [мені], що вони є сусідами племені талів, які на сході досягають гирла Каспійського моря» [VI, 17]. Певно, Мітрідатові Пліній зобов'язаний частиною тих цікавих відомостей про меотські й сарматські племена, які він включив до 19-го розділу VI книги «Природничої історії» і які більше ніде не трапляються в творах античних авторів.

Наступник Клавдія Нерон готував великий східний похід на Вірменію і Парфію. Першим кроком у цьому напрямі були війни його ле-

гата Корбулона у Вірменії, які показали, що рішучі дії на Сході неможливі без міцного тилу на чорноморських берегах, звідки повинно було йти регулярне постачання римської армії. Для цього потрібно було зламати могутність сарматів у степах Північного Причорномор'я і скіфську державу в Криму, тримати в покорі сусідів Мезії — даків і бастарнів, мати міцну опору в причорноморських грецьких містах. Досягнення цієї мети вимагало тривалих і планомих дій. Як зазначалось вище, дещо для цього зробили Цезар і Август, потім, після деякої перерви, Клавдій став проводити в життя їхні задуми, і така політика плідно розвивалася наступними імператорами Нероном, Веспасіаном і Тітом. Таким чином, Північне Причорномор'я перебувало у сфері політичних інтересів римлян протягом всього свідомого життя Плінія Старшого.

Гадаємо, що Пліній міг бути знайомим з двома намісниками Мезії, розташованої ближче від інших римських провінцій до територій, які цікавлять нас. Ця провінція, утворена в 44 р. н. е. на просторі між Дунаєм і Карпатами, стала вихідним плацдармом у боротьбі римлян з варварським світом Східної Європи. Надаючи Мезії важливого значення у своїй східній політиці, римляни посиляли туди впливових і енергійних людей. Так, у 50—56-му роках намісником Мезії був старший брат майбутнього імператора Веспасіана Тіт Флавій Сабін, який, за свідченням Тацита, прославив своє ім'я на військовій і громадській нивах [Hist. III, 75]. Дружні стосунки Плінія з Веспасіаном і його сином Тітом дають можливість припустити, що він знав і Флавія Сабіна, від якого міг одержати відомості про Мезію та її сусідів.

Вважаємо, що Плінію був знайомий і наступник Сабіна в Мезії — Тіберій Плавтій Сільван, спеціально відзначений Веспасіаном. Ім'я Плавтія Сільвана добре відоме в історії Північного Причорномор'я початку нашої ери. Відомості про його життя і діяльність містяться, головним чином, у його великій епітафії, виявленій в родовому мавзолеї Плавтіїв у Тіволі⁹.

Тіберій Плавтій Сільван Еліан (12 р. — кінець 70-х років н. е.) — визначний військовий і державний діяч часів перших римських імператорів. Він був особистим ад'ютантом Тіберія, міським претором, начальником імператорської ставки під час походу Клавдія до Британії. Десять років (56—66) він управляв провінцією Мезією, за що імператор Веспасіан удостоїв його тріумфальних почестей та інших відзнак.

З Мезії Плавтій Сільван здійснивав вдалі походи проти задунайських варварських племен і поставив їх у васальну залежність від Риму, що, відповідно до традиційної римської політики, було першим кроком на шляху до утворення нових провінцій. Дійсно, через 50 років була перетворена на римську провінцію Дакія, а потім далеко за Дунай просунулись кордони провінції Мезії.

Епіграфічні свідчення дозволяють припустити, що Плавтій Сільван зміцнив підкорення влади Риму Тіри і Ольвії, а також всієї прибережної території Чорного моря аж до Дніпра¹⁰.

З ім'ям Сільвана пов'язана військова допомога Риму Херсонесові у боротьбі проти варварських племен, які тіснили останній. Як сказано в епітафії Плавтія Сільвана, «він примусив скіфського царя зняти облогу Херсонеса». Це сталося наприкінці 50-х — на початку 60-х років. З тієї пори сусіди Херсонеса перестали йому загрожувати, але в місті утвердився римський гарнізон¹¹, і Херсонес опинився під контролем намісників Мезії¹².

Ранньою весною 58 р., одночасно з діями Сільвана на північно-західних берегах Чорного моря, почався похід малоазійської армії Корбулона. Його, як досвідченого полководця, перевели сюди з Германії.

Внаслідок успішних дій Корбулона в 59 р. була підкорена Вірменія; в 63 р. Понтійське царство стало римською провінцією, і, на думку деяких дослідників, така сама доля тимчасово дісталася Боспорському царству¹³.

Римське воєнне командування розглядало війська Корбулона й Сільвана як два фланги тієї самої східної армії. Надзвичайні відзнаки, одержані Сільваном за управління Мезією, пояснюються, напевне, тим, що в роки його намісництва почався наступ римлян за Дунай вздовж північного узбережжя Чорного моря¹⁴.

Таким чином, завдяки зусиллям Сільвана, з одного боку, котрий поширив вплив Риму в Північно-Західному і Північному Причорномор'ї аж до Херсонеса, а з іншого — Корбулона, який чинив тиск на Боспорське царство, на території Криму зімкнулись обидва шляхи наступу римлян на береги Понта Евксінського.

Не доводиться сумніватися в знайомстві Плінія з Корбулоном: адже він був видним офіцером армії Корбулона, коли той служив у Германії. Згодом Пліній виявив великий інтерес до східного походу Корбулона. Наш автор вивчив карту, складену під час цього походу, і, зіставивши її дані з якимось іншим джерелом, піддав сумніву правильність однієї з назв, нанесених на карту¹⁵. Слід гадати, що Пліній цікавився не лише згаданою картою. Ймовірно, що він бачив карти, якими користувались намісники Мезії. Недарма у «Природничій історії» так детально і точно описаний Кримський півострів, де в середині I ст. н. е. не раз з'являлись римські військові частини з Мезії.

У географічному описі Криму, який виділяється особливою повнотою і точністю порівняно з описами інших областей Північного Причорномор'я, Пліній приділив особливу увагу характеристиці Херсонеса. Стосовно інших міст він звичайно зазначав їх назву, місцеположення, іноді давнє ім'я міста і, якщо це була грецька колонія, в ряді випадків згадував її метрополію. Про Херсонес же написано так: «Гераклея-Херсонес, що одержав свободу від римлян, називався раніше Мегаріка; унаслідок збереження грецьких звичаїв він відрізняється особливою пишністю від інших міст всієї цієї області, притому його оточує стіна довжиною в п'ять миль» [IV, 95].

У цьому тексті міститься ряд свідчень, яких немає в жодному джерелі. Головну увагу сучасних дослідників звичайно привертає згадка про свободу, яку одержав Херсонес від римлян. Одні вчені припускають, що незалежність від Боспора Херсонесові подарував Цезар (IPE, I², 691)¹⁶; інші думають, що йдеться про підтвердження права на свободу Херсонеса від Боспора, яке начебто було дане місту Августом¹⁷. Однак, якщо можна припустити, що Цезар і Август давали якісь обіцянки Херсонесу, то вони були мало дійовими. Посольство херсонеситів до Цезаря датується 46 р. до н. е., а в 44 р. Цезаря було вбито і укладені ним договори надалі не виконувались. Боспорські царі за Августа спочатку визнавали свою васальну залежність від Риму, але як тільки римляни зосередили свої сили і увагу в Германії і на Дунаї, де їм довелось зазнати невдач, Боспор звільнився від римського ставленика Полемона. Та римляни не тільки не помстилися на його вбивцях, а й навіть не протидіяли їхньому утвердженню на престолі боспорських царів. Тому слід з довір'ям прислухатися до слів Страбона, який писав на рубежі I ст. до н. е. і I ст. н. е., що Херсонес з часів Мітрідата Євпатора «досі перебуває під владою боспорських царів» (Strab. VII, 4, 3; с. 309).

На середину I ст. н. е. Боспор уже не мав сили захистити Херсонес від його войовничих сусідів скіфів і таврів. Унаслідок походу Плавтія Сільвана римляни, на прохання Херсонеса, не лише ліквідували скіфську облогу, а й взяли на себе обов'язок захищати місто, поставивши там свій гарнізон. Пліній, або вірніше його джерело, говорючи про

«свободу», подаровану римлянами, певно, не мав на увазі точного юридичного визначення статусу Херсонеса. Можна припустити, що Рим визнавав Херсонес юридично вільною самостійною державою, однак зв'язаною з ним певними договорами, тобто з позицій римського права Херсонес перебував у становищі *civitas libera sive foederata*. Рим захищав його від зовнішнього ворога, а Херсонес, подібно до інших міст, що вступили до такого союзу (напевне це був характерний для тих часів *foedus iniquum*, провідна роль в якому належала Риму), зобов'язався у всьому допомагати римлянам і беззаперечно дотримуватися їхньої міжнародної політики.

Вище згадувалося про причини прагнення Риму поширити свій вплив на землі Північного Причорномор'я. В зв'язку з цим зрозуміло, чому намісник Мезії так швидко й рішуче відгукнувся на прохання Херсонеса щодо захисту. Слід зазначити ще одну важливу обставину, яку, безсумнівно, врахував Плавтій Сільван: Херсонес володів єдиною в Криму безпечною гаванню, де могли стояти римські кораблі для захисту Чорного моря і боротьби з піратами.

У вступі до «Природничої історії» Пліній обіцяв поповнити відомості авторів минулих поколінь даними свого часу. Як показано вище, він включив до свого твору відомості, одержані від Мітрідата. Можна припустити, що й Херсонес Пліній описав або із слів самого Плавтія Сільвана, або за розповіддю якого-небудь римського офіцера, котрий побував у цьому місті. Співбесідник Плінія слушно зазначив, що Херсонес вирізняється серед інших міст Північного Причорномор'я суворим збереженням грецьких звичаїв. Це цілком підтверджується даними археологічних розкопок грецьких колоній на Півдні нашої країни. Нарешті, згадка про стіни, що оточували Херсонес, також, природно, могла мати місце в розповіді римського воєначальника. Адже римляни допомогли херсонеситам відремонтувати міські стіни, які давно потребували реставрації¹⁸. Втім, ми не остаточно наполягаємо на тому, що Пліній скористався при описі Херсонеса саме усним джерелом. Можливо, він добув ці відомості з яких-небудь офіційних звітів намісника Мезії, до яких мав доступ, займаючи великі державні пости.

Лише один момент у повідомленні про Херсонес взято Плінієм з принципово іншого джерела: це давнє (що єдиний раз зустрічається в працях античних авторів, які збереглися) найменування міста — Мегаріка. Доречно звернутися до найрідкісніших в античній літературі записів Плінія про стародавні назви міст і островів Північного Причорномор'я. Для цього він використав якісь досить ґрунтовні грецькі твори про перейменування різних географічних пунктів¹⁹.

Херсонес був колонією Гераклеї Понтійської²⁰, заснованої, в свою чергу, Мегарами. Звідси зрозуміла і давня назва колонії гераклейців, які назвали в честь своєї метрополії своє нове поселення мегарським (*Μεγαρικὴ πόλις*, або *ῥή*). Напевно, первинне найменування поселення за назвою метрополії не було рідкістю. За свідченням (знову-таки унікальним) Плінія, мілетська колонія Ольвія спочатку називалась Мілітополем, тобто Мілетським містом. Геродот, який побував у Ольвії приблизно через 100 років після її заснування, писав, що жителі міста називають себе мілетянами [IV, 78]. Не позбавлене цікавості зіставлення цієї вказівки Геродота з назвою поселення гераклейців Мегаріка. Громадяни Гераклеї Понтійської подібно до ольвіополітів, що іменували себе мілетянами, могли називатись мегарцями, а тому й нову колонію спочатку нарекли Мегарською.

В науковій літературі незаслужено мало уваги приділяється свідцтву Плінія про чотири назви колонії мілетян на Гіпанісі: *Borysthenes*, *Olbia*, *Olbiopolis*, *Militopolis* [IV, 82]. Останні дві збереглись лише в тексті «Природничої історії».

Поставивши на перше місце назву Борісфен, Пліній цілком правильно виділив те ім'я міста, під яким воно було широко відоме античній літературній традиції. Дійсно, починаючи з «Історії» Геродота, мілетську колонію на Гіпанісі письмові пам'ятки постійно іменують Борісфеном. Дані ж епіграфіки й нумізматики недвозначно свідчать, що самі жителі називали своє місто Ольвією, а себе ольвіополітами.

На думку визначного вченого-класика А. Бека, Пліній із слова «ольвіополіт» сконструював назву Ольвіополіс²¹. І хоч ще В. В. Латишев писав, що існування назви Ольвіополь слід з впевненістю припускати для постійної форми найменування жителів міста *ολβιολίται* і таким чином можна вважати повідомлення Плінія цілком серйозним²², все ж таки недовір'я до Плінія продовжує існувати й досі. Так, П. Й. Каришковський, який підкріпив новими даними нумізматики і епіграфіки припущення про первинну офіційну назву міста Ольвіополь, чомусь поділяє думку А. Бека щодо вигаданого характеру повідомлення Плінія²³. Ми ж гадаємо, що дослідження П. Й. Каришковського про назви Ольвії не лише посилює довір'я до Плінія, правильніше, до тієї ретельної розвідки про давні географічні назви, яку використав автор «Природничої історії», а й примушує уважно прислухатися до всіх звісток Плінія про найдавніші найменування міст і островів Північного Причорномор'я.

Так, запис Плінія про початкову назву Тіри Офіуса (тобто Зміїне місто) у сполученні з подібним свідцтвом у словнику Стефана Візантійського допоміг виявити помилку інших давніх авторів, які вважали Тіру і Офіуса різними полісами²⁴, і відмовитися від археологічних пошуків на Дністрі ще одного античного міста.

Великою відомістю в давнину користувався маленький острів у Чорному морі, недалеко від гирла Дунаю*. Там був храм Ахілла, якого шанували греки й чийм ім'ям найчастіше називали острів. У «Природничій історії» [IV, 83 і 93] записано три назви цього острова: острів Ахілла, Левка (по-грецькому — Білий острів) і Макарон (по-грецькому — острів Блаженних). Хоча остання збереглась лише в тексті Плінія, легко зрозуміти, як вона виникла. Адже, відповідно до легенди, душа Ахілла після смерті перебувала на острові Блаженних, який давні греки локалізували в далекому й мало відомому Понті. Напевне, це найдавніше грецьке найменування острова. Пізніше, коли там існував широко відомий храм, його стали називати або іменем Ахілла, або Левкою, як про це пишуть Страбон [VII, 3, 16; С. 306], Мела [II, 98], Арріан [Регіон. 32] та інші античні автори.

І. І. Толстой, що спеціально досліджував культ Ахілла в Північному Причорномор'ї, звернув увагу на характеристику острова Ахілла, «знаменитого могилою» (*tumulo*) цього мужа». Вчений бачив дві можливості тлумачення цієї згадки, яка міститься тільки у Плінія: його слова можна вважати або літературним зворотом, що відображає лише поширену думку про Левку як про місце потойбічного життя Ахілла, або в слово «*tumulus*» вкладали реальний зміст, тобто на острові існувала могила, шанована як поховання героя, де виконувались обряди, прийняті в героїчному культі. Останнє припущення І. І. Толстой вважав найімовірнішим; на його думку, релігійні почуття греків виливались у звичних формах зовнішнього вияву²⁵.

У тексті «Природничої історії» є надзвичайно цінні записи про міста Північного Причорномор'я, відомостей про які не збереглося в жодному іншому давньому джерелі. Певно, то були невеликі населені пункти; вони досі не піддаються локалізації, але слід вірити, що заступ археолога коли-небудь їх розкриє. До них відносяться грецькі міста Стратоклія на азійському березі Боспора [VI, 18], Еполій на північно-західному березі Чорного моря [IV, 82], Пірра і Антісса на Понті по-

близу Меотиди [II, 206] і Парасін на Таврійському півострові [II, 209]. Крім того, є шість таврських поселень — Оргокіни, Харакени, Ассірани, Стактари, Акісаліти, Каліорди [IV, 85]. Стактари і Харакени, на думку вчених, можна зіставити з містами Сатарха і Харакс, відомими з «Географії» Птолемея [III, 6, 2 і 5]. Перше місто розміщують в південно-західному Криму, поблизу сучасного Бахчисарая, друге — на місці сучасного Кореїза²⁶. Джерело інформації Плінія про них повинне датуватися серединою першого ст. н. е., коли римські військові загоми з'явилися у Криму і стали витіснити таврів з узбережжя.

Мало відомо також про грецькі міста, згадані лише у Плінія. Якщо вірити його повідомленню, Пірра і Антісса лежать на дні моря, яке поглинуло їх ще в давнину. Їх залишки в античності були добре помітні під водою. Тепер же місцезнаходження Пірри і Антісси повинні визначити ті, хто досліджує історичні зміни рівня берегів Чорного моря.

Про місто Стратоклію можна сказати лише те, що воно, здається, було назване за ім'ям свого засновника²⁷. Власне ім'я Стратокл засвідчене в епіграфічних пам'ятках Боспорського царства, до складу якого входила Стратоклія²⁸.

Цікавою є характеристика Плінієм міста Парасін: «На Таврійському півострові у місті Парасін є земля, за допомогою якої виліковуються будь-які рани». Зіставивши місто Пароста Птолемея [III, 6, 5] в Західному Криму з Парасіном Плінія, який прославився чудодійною землею, Ю. Кулаковський зробив досить вірогідний висновок: античний Парасін знаходився десь у районі сучасних Сак, відомих своїми цілющими грязями²⁹.

Пліній згадав про Парасін серед маси інших повідомлень, що стосуються чудесних явищ, помічених давніми у різних частинах землі. Судячи з усього, Пліній у цьому місці скористався з якогось давньо-грецького джерела. Як же туди потрапили відомості про невелике містечко на далекому Таврійському півострові?

Якщо погодитися з локалізацією Парасіна на місці сучасних Сак, то виявиться, що Парасін знаходився на залежній від Херсонеса території. У цьому місті, принаймні з IV—III ст. до н. е., мали практику досвідчені грецькі лікарі, що приїздили з метрополії³⁰. Певно, вони включили в арсенал свого лікування і цілющі грязі, слава про які поширилась настільки, що їх властивості були описані в якомусь грецькому творі епохи еллінізму, звідкіля Пліній запозичив матеріал для своєї енциклопедії.

Використання творів авторів, які жили за кілька століть до його часу, було досить характерним для Плінія. «Природничу історію» тепер високо цінують за збереження фактів, описаних у дуже давніх, безповоротно втрачених творах. Для ілюстрації зупинимось на одному цікавому прикладі. Згідно з розповіддю Плінія, землями в гирлі Танаїса спочатку володіли карійці [VI, 20]. Це — свідомство давніх зв'язків, які існували ще до грецької колонізації між народами Егейського басейну й Північного Причорномор'я. Виходячи з нього, можна припустити, що греки, які почали систематично відвідувати узбережжя Чорного моря з VII ст. до н. е., пливли не в зовсім невідомі краї, а йшли шляхами, прокладеними їхніми малоазійськими сусідами, карійцями³¹.

Значення «Природничої історії» для сучасних дослідників полягає також у тому, що з її допомогою в ряді випадків можна перевірити і пояснити свідчення інших античних письменників. Наприклад, Геродот мимохідь назвав Меотиду (Азовське море) «матір'ю Понта» [IV, 86]. У Плінія ж написано: «Скіфи називають Меотиду Темарунда, що означає «мати моря» [IV, 20]. Отже, уявлення про живлення Чорного моря водами Азовського належало місцевому населенню, від якого ці ві-

домості проникли в твори іонійських географів, а від них, у свою чергу, беруть початок і помітки Плінія.

Тут, звичайно, не вичерпано все, чим «Природнича історія» може бути корисна дослідникам античного періоду розвитку Північного Причорномор'я. Однак і викладено досить для того, щоб показати, наскільки перспективним є уважне вивчення праці Плінія Старшого для історії деяких областей нашої країни. Першим серйозним кроком у цьому напрямі повинно стати коментоване видання розділів «Природничої історії», що стосуються Північного Причорномор'я. Переклад цих розділів був уже здійснений у фундаментальній праці В. В. Латишева «Відомості давніх письменників про Скіфію і Кавказ». При всій безумовній цінності цієї праці слід зазначити, що вибір уривків з «Природничої історії» виявився неповним і переклад здійснено не за кращим виданням тексту Плінія³². Коментар, згодом доданий до перевидання цих перекладів³³, через свою лаконічність і подекуди неточність не може служити серйозною науковою основою при знайомстві з «Природничою історією».

Радянські історики поставили перед собою грандіозні завдання дати з науковим коментарем усі давні тексти з історії минулого нашої батьківщини³⁴. Відповідні розділи «Природничої історії» Плінія Старшого повинні посісти гідне місце в «Корпусі найдавніших джерел з історії народів СРСР».

¹ E. H. Bunbury. A History of ancient Geography, t. II. London, 1883, c. 371.

² Plin NH. Praef. 14 — «Nemo apud nos, qui idem temptaverit, nemo apud Graecos, qui unus omnia ea tractaverit... iam omnia attingenda, quae Graeci τῶς ἐϋχρηλολαιδεῖας vocant».

³ Plin NH. Praef. 33 — «Ne perlegant, sed ut quisque desiderabit, id tantum quaerant».

⁴ Досі у цій галузі найбільш визначними залишаються дві праці рубежу XIX—XX ст.: D. Diefen. Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen. Berlin, 1909 (Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie. Herausgegeben von W. Sieglin. Heft 18); A. Klotz. Quaestiones Plinianae geographicae. Berlin, 1906 (Ibid., Heft 11).

⁵ Біографічні відомості про Плінія збереглися, головним чином, у «Листах» його племінника, Плінія Молодшого. Див.: Plin. EP., III, 5; VI, 16.

⁶ В. Н. Дьяков. Таврика в епоху римської окупації.— Ученые записки Московского гос. пединститута им. В. И. Ленина, т. XXVIII, кафедра истории древнего мира, вып. I. М., 1942, с. 47 і далі.

⁷ Перипетії боротьби Мітрідата і Котиса описано в «Анналах» Тацита [XII, 15—21]. Про кінець Мітрідата повідомляє Плутарх у біографії Гальби (розд. XV).

⁸ Це слово «повідомив» (narravit) і відомості про Мітрідата як заложника Риму вже давно дали можливість ученим зробити висновок про те, що Пліній особисто мав розмову з Мітрідатом (див.: A. Klotz. Вказ. праця, с. 179).

⁹ CIL, XI, 3608.

¹⁰ CIL, III, № 1375 a, b; 14214, 34; 14215, 3—4; В. Н. Дьяков. Вказ. праця, с. 46—47.

¹¹ Vexillatio Chersonesitana — IPE, I, 404, 550.

¹² Одним з свідчень цього є знахідки постаментів статуй з почесними написами, подібними до тих, які робилися у містах римських провінцій. Наприклад, почесний напис на честь легата Мезії часів Веспасіана (IPE, I, 421).

¹³ Н. А. Фролова. Монетное дело Рискупориды II.— Нумизматика и эпиграфика, VII. М., 1968, с. 45—47.

¹⁴ В. Н. Дьяков. Вказ. праця, с. 43.

¹⁵ NH, VII, 40. «В цьому місці належить виправити помилку.— пише Пліній.— властиву багатьом навіть з тих, хто недавно брав участь у поході Корбулона до Вірменії. Адже останні називають в Іберії Каспійські ворота, що, як ми вже говорили, іменуються Кавказькими; на рисунку тих місць, присланому звідтіля, написана перша назва».

¹⁶ К. Э. Гриневич. Херсонес и Рим.— ВДИ, № 2. М., 1947, с. 229.

¹⁷ Д. П. Каллистов. Политика Августа в Северном Причерноморье.— ВДИ, № 2. М., 1940, с. 75—76.

¹⁸ К. Э. Гриневич. Стены Херсонеса Таврического, ч. III.— Херсонесский сборник, вып. V. Севастополь, 1959.

¹⁹ А. Клотз. Вказ. праця, с. 25—30.

²⁰ Відзначимо повну назву міста, записану Плінієм.— Гераклея-Херсонес (букваль-

но — Гераклеїський півострів), щоб відрізнити від інших грецьких колоній тієї ж назви. Існував, наприклад, ще Херсонес у Кіренаїці, області Північної Африки.

²¹ СІЛ, II, 86.

²² В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, с. 35.

²³ П. О. Карышковский. Заметки об Ольвии и Борисфене.— ЗОО, II (35). 1967, с. 76.

²⁴ Так зробив, наприклад, Птолемей [III, 10, 7].

* Нині острів Зміїний; належить СРСР.

²⁵ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, с. 37.

²⁶ В. Н. Дьяков. Вказ. праця, с. 75.

²⁷ С. А. Жебелев. Происхождение названий «Мирмекий».— Северное Причерноморье. Л., 1953, с. 307.

²⁸ Корпус боспорских надписей. М.— Л., 1965, № 6, с. 18.

²⁹ Ю. А. Кулаковский. Заметки по истории и топографии Крыма.— Археологические известия и заметки. М., 1896, № 1, с. 1.

³⁰ Э. И. Соломонович, И. А. Антонова. Надгробия врачей из античного Херсонеса.— ВДИ, 1974, № 1, с. 104.

³¹ Не всі дослідники з довірям сприймають це повідомлення Плінія. До числа скептиків належав, наприклад, А. А. Гессен (Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947, с. 51). Ми ж поділяємо думку тих вчених, які в тексті «Природничої історії» бачать надійне історичне свідoctво. Див.: В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.— Л., 1949, с. 15—16.

³² Д. Детлефсен, за виданням якого перекладалися тексти «Природничої історії», у праці Латишева, при дальшому вивченні її рукописів змінив читання ряду місць в своєму спеціальному виданні географічних книг цього твору: Die geographischen Bücher der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus, herausgegeben von D. Detlefsen. Berlin, 1904.

³³ ВДИ, 1949, № 2, с. 271—317.

³⁴ Корпус древнейших источников по истории народов СССР. Материалы совещания археологов-медиевистов РСФСР. М., 1973; Итоги и задачи изучения истории древнейших государств нашей страны.— История СССР, 1974, № 2, с. 71—90.

м. в. СКРЖИНСКАЯ

Значение «Естественной истории» Плиния для изучения Северного Причерноморья

Резюме

Сообщения Плиния о Северном Причерноморье почти не исследованы в отечественной историографии, поскольку все его сведения принято считать малоценными, пришедшими к автору из вторых или даже из третьих рук. В статье делается попытка показать, что Плиний был знаком с рядом лиц, которые руководили военными и политическими операциями на берегах Понта в середине I в. н. э. К ним принадлежали боспорский царь Митридат, наместники Мезии Флавий Сабин и Плавтий Сильван, выдающийся римский полководец Корбулон; от них Плиний получил ряд ценных сведений о греческих северопричерноморских колониях и их соседях.

Автор статьи рассматривает также пришедшие из разных источников данные о юге нашей страны, сохранившиеся лишь в тексте «Естественной истории». В заключение аргументируется необходимость издания с научным комментарием глав «Естественной истории», касающихся прошлого нашей Родины.

В. М. ДАНИЛЕНКО

Пізньюзарубинецькі пам'ятки кийського типу.

Протягом всього післявоєнного часу значний інтерес до проблеми етногенезу слов'ян залишається незмінним. Незважаючи на це, не можна сказати, що сама проблема близька до розв'язання. З одного боку, це можна пояснити складністю самої проблеми, з другого, — трудностю вибору об'єктів для польових робіт і проведення розкопок.

Так званий кийський тип (етап) зарубинецьких пам'яток автор визначив ще у 1949—1950 рр., коли в Середньому Подніпров'ї було встановлено органічний зв'язок цього типу матеріальної культури з ювелірними